

ЎЗБЕК ХАЛҚ ҚАХРАМОНЛИК ЭПОСИ АЛПОМИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Нурмухамедова Мохира Ураловна
Ўзбекско-Финский педагогический институт

Аннотация Алпомиш-туркийзабон халқлар орасида халқ қахрамонлик эпоси ҳисобланади. Бу 14-17-асрларда, Ўрта Осиё халқлари Жунгар ҳукмдорларига қарши қаттиқ кураш олиб борган пайтда шаклланган қахрамон Алпомиш ва унинг жасоратлари ҳақидаги эпик эртак. Алпомиш афсонасининг энг кенг версияси ўзбек ҳикоячиси Фозил Юлдош-ўғлидан ёзилган.

Ключевые слова: эпос, достон, халқ оғзаки ижоди, қалмоқлар юртини.

Халқ оғзаки ижодидаги асар ёки сўз бойлигимиздаги сўзнинг қадимийлигини аниқлаш учун унинг ёндош халқлар асарларида ёки шу халқ тилида мавжудлигини ўрганиш фойдалидир. Шу муносабат билан "Алпомиш" достонининг мазмуни билан боғлиқ асосий воқеалар Олтой, Словян, Бошқирд, Қозоқ, Қорақалпоқ ва бошқа туркий халқлар орасида эртак, ривоят, достон шаклида мавжуд бўлиб, бу асар ниҳоятда қадим замонларда яратилганлигини исботлайди. Профессор Тўра Мирзаев Достон вариантларини ўрганишда "Алпомиш", "Алпамис", "Алпамис Ботир", "Алип-манаш", "Алпамша", "Алпомиша ва Барсин хилув" каби номларда тилга олинганини қайд этади. Ҳатто "Дадаизмдан қўрқиб китоби "дан учинчи бола (эпик)" Бамси Байрак "ҳам сюжет воқеалари жиҳатидан"Алпомиш" га яқин эканлигидан далолат беради.

1928 йилда Махмуд Зарифов уста Ходи Зариф раҳбарлигида Алпомишнинг тўлиқ матнини ўғли, ҳамроҳи Фавзилдан икки ой ичида ёзиб олди. Достоннинг бугунги вариантлари нашр этилган: Жўрабойнинг ўғли Бекмурод, хушбичим Мардонақулнинг ўғли, Бердиёр Пиримқулнинг ўғли), паноҳ Саидмуроднинг ўғли, Полқон ўғли ва Эргаш Жуманбулбул ўғли. Фосил у шеригининг ўғли эканлигини айтди, эпос эса бир неча бор уста Х. Зарифов ва Т. Мирзаев нашрга тайёрлаган шаклда эълон қилинганлигини айтди. [1].

Айтиш мумкинки, агар бахшининг маҳоратини аниқлашда "Алпомиш" достонини ижро этиш қобилияти ёзилмаган қоидаларнинг энг муҳими ҳисобланса, фолклорда ушбу Достон ҳақида мақола ёзиш ёки китоб нашр этиш ҳар қандай ўзбек олими ҳавас қиладиган воқеа белгисидир. Шунинг учун ўзбек халқ оғзаки ижодини ўрганган олимлар Ҳ. Зарифов, Ғозиев Юнусов, М. Афзалов, М. Алавия, З. Хусаинова, М. Саидов, Б. Сарилаков ва бугунги кунда Т. Мирзаев, М.Жураев, Ш.Турдимов, Ж. Эшонқул каби мутахассислар ўзларининг мақолалари, тадқиқотлари ва ушбу достонни таҳлил қилишга

бағишланган асарни нашрга тайёрлашда иштирок этишлари билан фольклоршунослик фанимизни бойитдилар.

Махсуд Шайхзоданинг дostonга шарҳлари ҳали ўз қийматини йўқотмаган. Шунини ҳам таъкидлаш жоизки, ушбу қўлланмада "Алпомиш" дostonи ҳақидаги фикрлар Фосил Йулдошнинг ҳамроҳи ўғлининг версиясига асосланган. Умуман олганда, "Алпомиш" дostonи эпосда иштирок этган деярли барча олимларнинг эътиборини жалб қилганлиги сабабли, асар ниҳоятда қийин бўлганлиги сабабли қилинган изоҳларда бўлгани каби, турли хил ёндашувлар, қарама-қарши таҳлиллар ҳам мавжудлиги табиий. [2].

Шундан сўнг М. Афзалов, М. Шайхзода, В. Жирмунский, Қ. Зарифов, Қ. Олимжон каби ҳақиқий олимлар асоссиз танқид остига олинади. Алпомиш мусиқали драмасини ёзган Собир Абдулла ҳам бу танқиддан бебаҳра қолмайди. Дostonдаги "танқидчилар" Ҳақимбек ва Караян мутлақо тушунмаган, аслида улар бола ва бояр ўртасидаги муносабатни, Қалмоқ заминида Каякубод ҳукмронлиги воқеаларини, халқ оғзаки ижодининг ўзига хос хусусиятларини, тасвир услубларини, ҳаётни кўрсатиш йўналишларини беихтиёр тушунишади, деган хулосага келишади. Мисол учун, эпик қаҳрамоннинг анъанавий ҳисобланган ибораси "дунёни кезиб чиқинг, душманни жазоланг" "қалмоқлар юртини забт этинг" деган маънони англатади. "Бироқ, эпосда дунё бўйлаб саёҳат қилиш ва душманни мағлуб этиш тушунчаси асар қаҳрамони ҳар қандай ерни забт этиш ниятида еканлиги билан мутлақо мос келмайди. Караян Алпомишнинг ёрдами муаллифлар томонидан "қул эгасининг хизматини бажариш." Шунини таъкидлаш керакки, мақолани ёзган олимлар "аллақачон Алпомишни халқ душмани деб эълон қилиб, узоқ муддатли режаларини амалга оширишни бошладилар. Бундан ташқари, "Авазхон", "Зулфизар", "Ракшан", "Рустами дostonи" асарлари ҳам очиқ тилга олинади.

А. Абдунабиев ва А. Степановлар халқ оғзаки ижодининг моҳиятини тушунмай, мақола ёзишни бошладилар, дейди Тўра Мирзаева: "аниқ айтиш керакки, А. Абдунабиев ва А. Степанов "Алпомиш" дostonи бўйича махсус тадқиқотлар ўтказмаган, ҳатто битта жонли кўшиқ ёки кўшиқ ёзмаган. Ахборот берувчиларнинг маълумотларига кўра, улар архивда эпоснинг бирон бир версиясининг қўлёзмасини ҳам ўқимаган, фақат "Фосил шоири" версиясининг русча таржимаси асосида ҳукм ёзган." [3].

Адабий ҳаётда кимдир мақола ёзади, кимдир китоб нашр этади. Адабиётда ушбу мақола ёки китобга жавоб берган иккинчи олим ҳам бор. Натижада фан ривожланмоқда. Аммо оммавийлик байроғи остида "одатий мақолалардан бири эмас эди. Биринчидан, ўша пайтда Саид Ахмад, Хамид Сулаймон, Шоҳруқ, Мақсуд Шайхзода, Шукрулло каби шоир, ёзувчи, олимлар тақдирида қамоқ каби даҳшатли воқеалар бўлган.

Сиёсий ҳужум иштирокчилари энди Алпомишни қоралаб, ғазабни халққа қаратмоқчи бўлишди. Бу мақсадга ҳам эришилди. Ҳозирги вазият туфайли чўкиб кетган баъзи олимлар Дарё оқимига қарши чиқа олмадилар. Алпомиш халққа қарши босқинчилик ғоясини акс эттирувчи Достон даражасига келтирилди. Ўша пайтда, академик Азиз Каюмовнинг хотираларида айтилганидек, жуда чуқур медитация ёрдамида муаммонинг ечимини топиш керак эди ва бунга Ғафур Ғуломда ечим топиш мумкин эди. Ойбек ва Ғафур Ғулом вақти-вақти билан "Алпомиш" ўғли Фозилнинг ягона йўлдоши танлови асосида давлат халқини ҳукм қилиш нотўғри деган баҳона билан ғалаба қозонишга муваффақ бўлди. Тез орада вазият ўзгарди ва Алпомиш (қисқартирилган шаклда бўлса ҳам) одамларга қайтарилди.

1956 йил сентябр ойида ўзбек олимларининг саъй-ҳаракатлари билан "Алпомиш" достони бўйича вилоят кенгаши бўлиб ўтди. Кенгаш яқунларига кўра, "Алпомиш достони ҳақида" номли мақолалар тўплами нашр этилди. Тўпланда Х. Т. Зарифов, В. М. Жирмунский, А. К. Боровков, Ш.М. Абдуллаева, Х. С. Сулаймонов, М. Шайхзода, М. Афзалов ва бошқа олимлар бир овоздан Алпомишни ҳимоя қилиб, "Шарқ юлдузи" журнали мақоласидаги ҳукм асосиз эканлигини исботладилар. Афсуски, бу олимлар эришган ғалабани ўртоқ Фозилнинг ўғли кўрмаган. Аммо, энг муҳими, гўзал Достон устига қора булутлар тўпланиб" Алпомиш " чикди. [4].

"Алпомиш" достони ҳақидаги кейинги қарама-қарши фикрлар энди илмий аҳамиятга эга бўлди. Эпоснинг қаҳрамонлик эпоси сифатида аҳамияти, эпосдаги қонун ҳақидаги эпоснинг халқ сифатида шаклланишидаги аҳамияти, Алпомишнинг асардаги икки саёҳати, эпоснинг яратилиши ҳақидаги мулоҳазалар, вариантлар ўртасидаги ўхшашлик ва тафовутларни табиий ҳолат деб ҳисоблаш мумкин. Қаҳрамонлик эпосини ўрганиш жараёни. Шу ўринда В. М. Жирмунский, М. Саидов ва бошқа олимларнинг чиқиши ҳақиқатда қарор қабул қилишда ҳаракат сифатида баҳоланса мақсадга мувофиқ бўлади. Президентимиз Ислам Каримов: "шу боис "Алпомиш" достони бизга ватанпарварлик фазилатларини ўргатади. Солиҳ ва ростгўй бўлиш, оиламизнинг кўрғони бўлган заминимизни, дўсту биродаримизни, шаънимизни, ота-боболаримизнинг муқаддас қабрларини ҳар қандай тажовузлардан ҳимоя қилиш." Бу фикр достоннинг моҳияти, ғояси, санъати, халқимиз тарихидаги ўрнини ўзида мужассам этган.

1999 йилда достоннинг минг йиллик тўйи катта тантаналар билан нишонланиб, ўзбек халқи ўз аجدодлари хотирасини, кадриятларнинг қадрини эслаб бошлаганини исботлади.

Тарихда қабила, уруғ ва элат алоҳида халқ сифатида шаклланганлиги сабабли, бу жараён ўзининг бадий ифодасини, биринчи навбатда, қаҳрамонлик эпоси ҳисобланган махсус йирик, эпик асарда топади.

Ўзбек эпосини мустақил халқ сифатида бирлаштиришнинг муҳим вазифасини таърифлар экан, профессор Б. Сарлаков шундай дейди: "дастлаб қабила, сўнгра элат достони сифатида вужудга келган Алпомиш достони кейинчалик ўзбек халқининг қаҳрамонлик эпоси сифатида тан олинди. "Дарҳақиқат, Достон мазмунида Аму четида яшаган аҳоли тарихига бағишланган жуда кўп ёдгорлик плиталари мавжуд. Белгиларнинг ўзаро муносабати: ота – ўғил; ота – қиз; она – ўғил; она – қиз; ака; эр – хотин; ер бошқарувчиси – эл; оилавий бурч - бола олдидаги бурч – эл олдидаги бурч – Ватан олдидаги бурч ва бошқа йўналишларда моҳият аниқ ифодаланган. Натижада, Достон шунчаки тингловчининг вақтини ўтказиш учун яратилган Эрмак эмас, балки миллий қаҳрамонлик эпосига Юкланган вазифани бажариш дурдонаси эканлиги аён бўлади. Аввало, достондаги афсонавий дунёқараш элементларини аниқлашга ҳаракат қилайлик. Ҳақимбек, қалдирғоч, Барчино туғилишида илоҳий ҳомийлик белгиларини эслайлик. Яй, ўқлар, орзулар, кўриқчилар каби жонсиз нарсалар - объектлар, отлар, туялар, ғозлар каби ҳайвонларнинг ҳомийлик белгилари - тотемизм тушунчалари эканлиги "Алпомиш" жуда қадимий асар эканлигини тасдиқлайди. Ҳақимбек Алпомиш исмини бобоси Алпинбидан қолган ёй ёрдамида олди. Тарихчиларнинг фикрига кўра, жуда қадим замонларда болаларга исм бериш одати йўқлиги маълум бўлди. Ёки унинг исми вақтинчалик деб ҳисобланса, у қандайдир қаҳрамонлик кўрсатмагунча. Ва унинг ҳақиқий исми йигит қаҳрамонлик кўрсатиб, умумбашарий ҳайратга сабаб бўлганида олинган. **Ҳақимбек** "Алпомиш" номини атиги етти ёшида олди, чунки у Асқар тоғининг чўққиларини ўз ўқи атрофида уча олди. Алпомиш номи икки қисмдан иборат"

Алп "гигант" помиш " Баҳодир, Паҳлавон деган маънони англатади. Қўшилганда, бу икки қисм улкан паҳлавонни белгилаш учун ишлатилган. Номлари маълум маънога эга бўлган Достон қаҳрамонларининг аксарияти. Алпинби гигант + қабиланинг этакчиси; Добонби-пасс + қабила раҳбари; Бойбури - катта бўри (баъзи манбаларга кўра, оқ бўри); Боисари – катта тепа ёки оқ бўри; Кунтугмиш – кун (қуёш) туғилади; Ҳақимбек – доно, билимдон, ақлли – қалдирғоч-инсон ва Худо ўртасидаги алоқа қуши; Барчиной-билан боғланади. ёввойи ўрдак каби маънолар. [4].

"Алпомиш" достони нафақат ижро этилиши, балки мазмуни, ғалати тасодифий воқеалар тасвири, қаҳрамонларнинг саргузаштлари, ҳаётини муаммоларни юклаш жиҳатидан ҳам қийин. Масалан, фан тарихида аёлнинг бир оилада бир нечта ака - ука билан турмуш қуриши-полиандрия ҳақида маълумотлар мавжуд. Фозилнинг ҳамроҳи ўғли бундай оилавий тизим ҳақида маълумотга эга ёки йўқлигини билмаймиз. Аммо ўқитувчидан ўрганилган матнга садоқат, ўқитувчининг фикрини такрорламаслик, ота Фозил ҳақидаги достонда ўқитувчининг сўзларини бузмаслик одати, Алп биродарлар номидан бир неча бор ҳамма нарсани кўрсатади: "... ёки биздан бирини белгиланг ёки

баримизни белгиланг. Бундан ҳам қизикроқ нарса, на Боярлар, на Барчинлар Алп тоғларининг ака-укаларининг сўзларига асабий муносабатда бўлиб, бу баёнотни оддий уй ҳаётининг ҳолати деб билишади. Ҳозирги ижтимоий ҳаёт нуқтаи назаридан батафсил тушуниш ва талқин қилиш жуда қийин, чунки дostonда жуда кўп сюжет рамкалари мавжуд. Олимлар уларга энг юқори даражада илмий тушунтириш беришга ҳаракат қилмоқдалар.

Шундай қилиб, "Алпомиш" достони ўзбек қаҳрамонлик эпосининг энг қадимий ва мукамал намунаси эканига амин бўлдик. Унинг ўнлаб вариантлари тўлиқ ва бўлак шаклда ўзбек фолклорида қайд этилган. Қадимий анъаналарга асосланган Достон куйлаган ясоқ Бахши, Бахши, Жуманбулбул, Эрназар Бахши йўлдоши Жуманбулбул ўғли, Фозилнинг ҳамроҳи, Ислом шоири Пўлкан, шоир Абдулла, Нурмон Абдулвойнинг ўғли, уларга васият қилган. "Алпомиш" бу бебаҳо мероснинг бетакрор мўжизаси сифатида Шухрат қозонди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Йўлдошев Қ. —Алпомиш талқинлари ёки достон бадиияти ҳамда миллат маънавияти ҳақида айрим фикрлар. - Т.: Маънавият, 2002.
2. Тўра Мирзаев, Жаббор эшонқул, Селами Фидокор. —Алпомиш|| достонининг изоҳли луғати. – Тошкент: Элмус-Пресс-медиа, 2007.
3. Фозил Йўлдош ўғли. Алпомиш. (Достон). (Айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли. Ёзиб олувчи Махмуд Зарифов. Кискартириб, биринчи марта нашрга тайёрловчи Ҳамид Олимжон. Қайта нашрга тайёрловчи: Ходи Зариф ва Тўра Мирзаев),Т.:Ўзбекистон,1992.
4. Ёрматов И. Алпомиш достонининг жанр ва бадиий хусусиятлари. Фил. фан. докт. ...дисс. - Тошкент: 1994.